

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ СВОБОДИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ А. ДЕ ТОКВІЛЯ

Деякі аспекти культурологічного виміру суспільного життя описувалися ще Конфуцієм, Платоном, Аристотелем, пізніше Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, І. Гердером, зокрема роль духовності, моралі у політичному житті, прямий зв'язок між «духом народу» та функціонуванням політико-владних інститутів, мотивація поведінки громадян у політиці, вплив соціальних міфів на маси, політичне лідерство тощо.

Новизна спостережень видатного французького вченого, громадського діяча А. де Токвіля (1805–1859) щодо соціокультурних підвалин політичного життя полягає в тому, що на відміну від попередників він: 1) вивчаючи характер народу (зокрема американського та французького), наблизився до сучасного розуміння політичного менталітету; 2) описав сутнісні риси феномену політичної культури на прикладі розгляду американської та французької моделі політичної культури свого часу; 3) висвітлив проблему деформації свідомості громадян за умов авторитарного режиму, радикальної революції; 4) проаналізував зростаючу роль інституту суспільної думки в умовах демократії; 5) акцентував увагу на деструктивних можливостях політичного лідерства та ідеології у суспільних перетвореннях; 6) передбачивши проблеми масового суспільства, проникливо порушив питання нових форм соціального контролю за індивідом, що породжує всезагальне нівелювання, пересічність, конформізацію і як наслідок – «втечу від свободи»; 7) проаналізував підвищену політичну активність мас як дестабілізуючий фактор в утвердженні демократії і свободи; 8) виявив глибинний зв'язок між моральністю та рівнем інституціоналізації свободи у суспільстві.

Усі ці вище перелічені проблеми становлять науковий інтерес, оскільки, по-перше, дозволяють глибше дослідити сутність свободи та механізми її вкорінення у масову свідомість, а по-друге, всі ці проблеми є практично не проаналізованими у критичній літературі по А. де Токвілю. Дослідники лише підкреслювали Токвілеву тезу про роль характеру народу, як чинника, що підтримує свободу, зокрема Р. Арон [1], А. Веллмер [2], Р. Даль [3], Г. Дж. Ласкі [4], Ю. Маккарті [5], В.Й. Скиба [6], І.Г. Шаблінський [7]. Однак і ця проблема потребує подальшого ґрунтового вивчення.

Об'єктом уваги даної публікації будуть наступні загальні питання соціокультурного аналізу свободи у працях А. де Токвіля: 1) політичний менталітет через вивчення специфіки національного характеру французів та американців; 2) основні риси американської та французької політичної культури; 3) роль інституту суспільної думки у політичному житті в умовах масової демократії тощо.

Безпосередній значний вплив на формування у А. де Токвіля розуміння людського виміру політики виявив Ш. Монтеск'є. Токвіль обґрунтовував необхідність врахування людського фактора у суспільному житті, що пояснюється ліберальним світоглядом філософа, який проголосив людину та її свободу найвищими соціальними цінностями, що повинні поважатися у суспільстві. Людську сутність мислитель ніколи не оцінював за принципами двополюсності: «плюс» чи «мінус», позитив чи негатив. «Люди взагалі не є ані дуже добрими, ані дуже поганими; вони середні... Людина з усіма своїми вадами, слабкостями, чеснотами є певною сумішшю добра чи зла, піднесенного та ницого,

шляхетного та розбещеного, з усього, що є на землі, найбільш достойна вивчення, інтересу та жалю, прихильності та захоплення; і оскільки ангели не водяться серед нас, ми не знайдемо нікого, крім собі подібних, хто був би більш великий та більш гідний нашої відданості і нашого уподобання [8].

Починаючи з «Демократії в Америці» і в наступних творах – «Спогади», «Старий порядок та революція» – проблема тісного зв'язку характеру народу, моральності у суспільстві та рівня розвитку свободи стала наріжною для французького мислителя, який підкреслював, що «царства свободи неможливо досягнути без панування моральності» [9]. А. де Токвіль, як і його духовний вчитель – Ш. Монтеск'є на перше місце по значущості та впливу на суспільне життя і функціонування свободи ставить характер народу, потім закони. Однією з причин стабільності демократії та міцності свободи в Америці мислитель визнав те, що американське законодавство, взяте в цілому, чудово відображає дух народу, яким керує, і природу країни. Тоді як європейці, на його погляд, надто великого значення надають законам та недооцінюють нрави. Мислитель наголошував на вирішальній ролі ментально-психологічних особливостей народу у підтриманні політико-владних інститутів та суспільних цінностей, бо навіть «найвдаліше географічне розташування і найгарніші закони не зможуть забезпечити існування конституції всупереч пануючим нравам, в той час як завдяки нравам можна отримати користь навіть із найнесприятливіших географічних умов та найпоганіших законів» [10].

А. де Токвіль пішов значно далі Ш. Монтеск'є та К. Гельвеція і запропонував власну дефініцію поняття «характер народу». На відміну від своїх попередників, вчений розглядав нрави у більш широкому аспекті. Він включав у це поняття не тільки «звички душі», окремі риси національного характеру того чи іншого народу. Токвіль під нравами розумів «різноманітні поняття, що є в розпорядженні людини, різні переконання, розповсюджені серед людей, сукупність ідей», тобто ціннісно-нормативні настанови, світоглядні орієнтири, які разом визначав як «моральний та інтелектуальний склад людей», тобто те, що у сучасній політології визначає поняття ментальності [11]. При цьому вчений сам зазначав, що свідомо звужував рамки вивчення нравів у своїх творах, зосереджуючи увагу лише на тих, що безпосередньо впливають на суспільне життя. Він прагнув виокремити та дослідити лише ті, що: а) сприяють закріпленню ліберально-демократичних інститутів влади та духа свободи в Америці у трактаті «Демократія в Америці»; б) риси національного характеру французів, що ускладнюють або гальмують встановлення повноцінної свободи та демократії у працях «Спогади», «Старий порядок та революція».

Які ж риси американського характеру виокремив вчений?

1. Високий рівень незалежності, самодостатності особи, що породжує звичку пересічного американця самостійно переслідувати свої інтереси, не покладатися у вирішенні власних потреб на державу, уряд, що можна назвати анти-етатистським типом свідомості .

2. Індивідуалізм у раціонально-позитивному значенні. Однак, як справедливо зазначав Е. Баталов, А. де Токвіль підкреслив амбівалентність індивідуалізму, застерігаючи, що країні прояви його ізолюють громадян, руйнують підвалини свободи [12].

3. Енергійність, соціальна активність, що проникає в усі сфери суспільства: політику, економіку, культуру, релігійну діяльність тощо. На думку Токвіля, будь-який американець палкий в бажаннях і особливо повний новаторського духу. Дух авантюризму і є рушійною силою, основною спонкою до самоствердження американця у будь-якій діяльності.

4. Політична свобода мислиться невід'ємно від економічної. Підтримується лише юридична рівність та заперечується економічна і соціальна. Звідси прагнення до добробуту як одна з рис національного характеру. Л. Харц дуже влучно вказав, що американський народ просякнутий одночасно духом демократії та капіталізму [13]. Цей момент набуває особливого значення, оскільки в Європі теорії демократії нерідко протиставлялися капіталізму, бо обгрунтовували фактичну рівність.

5. Поміркованість нравів. З одного боку, пересічні американці поважають закон, ustalений порядок у суспільстві, який забезпечує стабільність розвитку владних інститутів та свободи, з іншого боку, обережно поєднують традиційні цінності з духом новаторства.

6. Прагматизм американців у політичному житті проявляється у наданні переваги практиці, досвіду перед чистою теорією. Тому в США ніколи не були популярні абстрактно-утопічні доктрини державного управління, а тим більше державного переустрою, оскільки навіть пересічні американці звикли до реальних можливостей різноманітних форм участі у політиці як на регіональному, так і на державному рівні, передбачених конституцією та законами.

Якщо американський характер А. де Токвіль вивчав в умовах функціонування більш-менш стабільної ліберальної демократії 30-х років XIX століття. То особливості французького національного характеру філософ аналізував крізь призму екстремальної для суспільства події: спочатку революції у Франції 1848 р., потім заглиблюючись в історію Великої французької революції та вивчаючи авторитарний режим старого порядку, що передував революції 1789–1793 рр.

Вчений розглянув роль керманічів та мас у революційних подіях 1848 року у «Спогадах», причини відмови французів наприкінці революції 1789–1793 років від рештки свобод, яких все ж таки вдалося завоювати впродовж революції у «Старому порядку та революції». Але основна думка мислителя сконцентрована у листі до Ампера від 1848 року, де він з гіркотою зазначав, що французький народ «остаточно довів свою неспроможність та негідність користуватися свободою!». При цьому вчений вельми лаконічно визначив основні риси французів, які, на його думку, перешкоджають забезпеченню у суспільстві повноцінної свободи. Французький народ «нетерплячий, нерозважливий, неповажний до закону, не здатний встояти проти хибного прикладу та сміливий в годину небезпеки» [14]. В останньому творі – «Старий порядок та революція» – філософ знов розвивав цю думку і створив узагальнений опис особливостей французького національного характеру. Французька нація «такою мірою сповнена протиріч та крайнощів у кожній зі своїх дій, більшою мірою керується почуттями та меншою – принципами, поступає завжди гірше, або краще, ніж можна було б чекати, то спускається нижче загального рівня людяності, то далеко перевищує його; чи відомий інший народ, настільки незмінний у загальних своїх інстинктах, що і тепер можна його впізнати у портретах, що змальовані з нього 2–3 тисячі років тому, і в той самий час такою мірою рухливий у своїх щоденних думках, смаках, що, врешті-решт, сам створює собі несподівані ситуації і іноді так само, як іноземці, дивується з того, що щойно було зроблено; важкий на підйом та косний, як ніхто, доки залишається сам по собі і, готовий піти на край світу і відважитися на все, якщо його силоміць відірвуть від його дому та звичок; норовистий за природою і всеодно легше пристосовується до свавільного та навіть насильницького владарювання государя, ніж до погодженого із законами і вільного уряду видатних громадян; сьогодні – заповзятливий ворог будь-якого підкорення, а завтра – прислугує з якоюсь пристрасстю, що з ним не можуть зрівнятися

навіть нації від природи призначені для рабства; слухняний, як дитина, доки ніхто не чинить опору та неприборканий, як тільки де-небудь є приклад непокори; таким чином завжди обманює своїх панів, що або надто бояться його, або недостатньо бояться; ніколи не вільний настільки, щоб впасти у відчай від неможливості пригнобити його, однак і не настільки підкорений, щоб не мав змоги зломити його; здатний на все, однак відзначається лише у війнах, прихильник випадку, сили, успіху, блиску і шуму більше, ніж дійсної слави, більше здатний до героїзму, ніж доброчесності, до геніальності, ніж до здорового глузду, до величезних задумів, ніж до реалізації величезних планів. Ця найбільш блискуча і найнебезпечніша серед європейських націй створена для того, щоб ставати по черзі предметом подиву, ненависті, жалю та жаху, однак ні в якому випадку не байдужості!» [15].

Заслугою А. де Токвіля є те, що у своїй творчості він не лише створив загальний, і не позбавлений проникливості та глибини, опис американського та французького політичних менталітетів. Вчений, вивчаючи суспільне життя США та Франції свого часу, проаналізував типові приклади політичної поведінки громадян, можливі на той час форми політичної участі для пересічних американців та французів.

На основі Токвілевої спадщини можна виокремити 2 моделі політичної культури: а) американську ліберально-демократичну; б) французьку авторитарну.

Узагальнені мислителем ціннісні уявлення про владу та взаємовідносини індивіда, суспільства і держави, на яких базувалася американська політична культура його часів наступні:

1. Людина поставлена на один рівень із суспільством. Особа та її свобода визнаються найголовнішими цінностями. Вільний, самостійний індивід є самодостатнім для реалізації своїх потреб та інтересів у будь-якій сфері, в тому числі і у сфері владних відносин. Як зазначав вчений, теза, що «кожна людина є кращим і єдиним суддею в тому, що стосується її власних інтересів», стала наріжним дійовим принципом суспільного життя в Америці. Правовий статус особи чітко визначений і закріплений у Конституції США та законах у вигляді прав та обов'язків. Це перешкоджає необгрунтованому втручанням у життя індивіда з боку держави, суспільства, більшості. З іншого боку формуються чіткі уявлення про свободу та свавілля. Слідом за Г. Гроцієм, Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, Т. Джеф-ферсоном, Т. Пейном, Дж. С. Міллем та іншими А. де Токвіль розвивав думку, що ступінь інституціалізації прав і обов'язків є мірилом свободи у суспільстві. В США ніхто не вважав, що людина у вільній країні може мати право робити абсолютно все, що захоче. Навпаки у неї, як у громадянина, з'являються ще різноманітніші, ніж у будь-яких інших країнах, обов'язки. Обов'язки – зворотна сторона громадянських прав, їхня необхідна частина. На думку мислителя, щоденне користування політичними та громадянськими правами є своєрідною школою громадянознавства, патріотичного виховання і у майбутньому кількість справжніх громадян буде залежати від розширення чи звуження наданих їм прав. Саме права дозволяють визначити, що є свобода чи свавілля, тобто межі цивілізованої політичної свободи. Таким чином, права – форма зафіксованого у конституціях та інших політико-правових документах компромісу між повноваженнями суспільства і особистості. Права вбирають в себе не тільки негативний, а й позитивний вид свободи. Вже 160 років тому Токвіль наголошував на необхідності допомогти сучасним йому людям засвоїти ідею політичних прав. Для цього існує лише один засіб: усім дати можливість спокійно користуватися своїми правами. Мислитель спостерігав, що в Америці тому усвідомлюють високе поняття політичних прав, що у суспільстві створені та законодавчо забезпечені

реальні можливості розпоряджатися ними; не обмежуються права інших, бо не бажають, щоб порушували і їхні права. Отже, повага до особи та визнання її свободи, прав та обов'язків є однією з підвалин політичної культури США, яку зафіксував А. де Токвіль.

2. Наступною рисою американської політичної культури є поширення «духу закону» на все суспільство в цілому. Сам Токвіль вважав, що це сталося можливим завдяки наступним факторам:

а) Величезне значення у політиці судової гілки влади та функціонування суду присяжних, який через залучення людей до розгляду судових справ, допомагає засвоїти ідею поваги до закону та формує правосвідомість і політико-правову культуру громадян.

б) Американці конституційно закріпили найпередовіші на той час принципи державного управління (принципи федералізму, місцевого самоврядування, парламентаризму, суду присяжних, поділу влад і системи стримування і противаг, зідокремлення суспільства від держави, виборність влади на всіх рівнях тощо).

в) Філософ зазначав, що в Америці засоби досягнення та організації свободи невід'ємні від прагнення до порядку та законності. І таким чином, суспільство, продовжуючи залишатися вільним, разом з тим добре керується. Пересічний американець з часом проймається духом порядку, законності, стабільності, що склався у суспільстві і зтримує звичку до усталеного порядку. Все це в свою чергу перешкоджає зловживанням ім'ям свободи, ескалації конфліктів під виглядом боротьби за свободу.

г) Визначальна роль преси як форми контролю за владою у суспільному житті, яка «викриває таємні рушії політики» і час від часу «примушує постати перед судом громадськості» деяких посадових осіб [16].

3. Характерною рисою американської ліберально-демократичної політичної культури є розуміння народу, що є головним суб'єктом та джерелом політики, як сукупності високорозвинутих, самостійних, самодостатніх індивідів. Е. Баталов назвав це «індивідуалістичним проявом соборності», що полягає у схильності американців вирішувати суспільні проблеми, особливо місцеві, здійснювати вплив на уряд через політичні партії, неформальні групи, не зливаючися при цьому у колективне ціле, не розчиняючися у всезагальності [17]. Таким чином, звертаючи увагу на співвідношення індивід / народ в американському суспільному житті, Токвіль підкреслює гармонійне поєднання приватних та публічних інтересів, індивідуума та соціуму.

4. В Америці політика – одна зі сфер діяльності та самореалізації навіть для пересічного індивіда. В системі ціннісних орієнтацій політика займає у американців чи не найперше місце. Приймати участь в управлінні суспільством і говорити про нього – ось найголовніше заняття і саме велике задоволення для американців, вважав А. де Токвіль. Ця теза мислителя не є беззаперечна. Як зазначають відомі американські дослідники, класики теорії політичної культури Г. Алмонд та С. Верба, для американців «політична діяльність являє собою лише частину інтересів громадянина, причому, як правило, не дуже важливу їх частину» [18]. За даними цих вчених, існує розрив між почуттям обов'язку участі у політичному житті та реальною участю. Так 51% опитаних американців вважають, що особа повинна приймати ту або іншу активну участь у житті своєї громади. Однак лише 10% респондентів реально займаються справами громади. «Хоча норма, що потребує від людини участі у суспільних справах широко розповсюджена, активна участь в них не є найбільш важливою формою діяльності для більшості людей. Воно не є ані основним їх заняттям у вільний час, ані головним джерелом задоволення, радощів чи хвилювання». На думку

Г. Алмонда та С. Верби, американець – «потенційно активний громадянин», що означає, що він не є постійним учасником політичного процесу, рідко активний у політичних групах, але вважає, що у випадку необхідності зможе мобілізувати своє звичне соціальне оточення у політичних цілях [19].

5. Ще однією рисою американської політичної культури є те, що громадяни до державної влади та її органів ставляться недовіркою, із непокоєнням, звертаючись по допомогу уряду лише в тому випадку, коли зовсім не можна без нього обійтися, що є антиетатистською традицією в Америці.

6. Суспільне життя характеризується плюралізмом. У громадянському суспільстві існує багато «силових точок» впливу на державу з боку партій, асоціацій, преси, опозиції.

7. Високий рівень інституціоналізації політичної активності громадян. Політична поведінка американців характеризується відкритим, конструктивним характером. Поширеним у політиці є не лише колективний тип участі (через партії, асоціації), а й індивідуальний. Мислитель детально змальовує конкретні форми політичної участі (вибори, партійну діяльність, участь в асоціаціях, у справах громади, у політико-владних структурах у регіонах та на центральному рівні тощо).

8. Тяжіння американської політичної культури до центру, що проявлялося у непопулярності політичного екстремізму як типу політичної поведінки з боку лідерів, партій, мас. Токвіль підкреслює, що в США «ніхто не наважувався на думку, що все дозволено задля блага суспільства. Ця блюзнірська ідея народилася у століття свободи, можливо, щоб виправдати усіх майбутніх тиранів» [20].

9. Легітимне інституціалізоване функціонування політичної опозиції – одна з рис американської політичної культури – Е. Баталов цілком справедливо назвав «установкою на сприйняття політичного конфлікту як норми та виведення його на поверхню у легальну площину» [21]. При цьому Токвіль підкреслював, що опозиційні політичні організації в США мирні і користуються у своїй політичній діяльності лише законними засобами.

10. Формування «грошової» еліти і її свідоме відсторонення від професійної політичної діяльності. Як відзначав М. Фрідман, А. де Токвіль помітив в американському суспільстві зрушення у шкалі цінностей. Традиційні критерії феодального та аристократичного суспільства, як родословна та походження, які, до речі, визначали право на участь у суспільному житті і на заняття державних посад поступилися місцем практичній діяльності та накопиченню багатств, як найбільш простим та доступним мірилам цих результатів [22]. При чому А. де Токвіль вважав, що сфера політики та економіки не перетинаються у ціннісних орієнтаціях «визначних» людей. За спостереженнями мислителя, до політичної кар'єри в умовах демократії прагнуть пересічні люди поміркованих поглядів та бажань, саме тому, на його думку, за останні півстоліття американські діячі значно «подрібнішали», люди великих талантів та сильних пристрастей спрямовують свої сили на досягнення капіталу [23]. Токвіль правий і не правий. З одного боку, не можна не відмітити зрощення політико-економічної еліти у сучасних демократичних державах, в тому числі і в Америці, з іншого, мислитель проникливо помітив перехід від персоніфікованого до інституціалізованого лідерства за умов демократії, де прихід до влади нового президента нерідко мало що змінює у добре відпрацьованому державному механізмі США.

Узагальнені Токвілем риси, що визначають французьку політичну культуру XVIII – першої половини XIX ст.

1. У ході Великої французької революції свобода не була основним соціальним деалом, пріоритетною суспільною цінністю, з якою повинні бути узгоджені решта юлітичних цінностей. У гаслі «свобода / рівність / братерство масова свідомість французів ідала перевагу саме прагненню до рівності, від формально-правової до радикальних роєктів фактичної рівності, які ущемлюють свободу. Під час революції знищення обмежень вободи та рівності, ейфорію боротьби за свободу та рівність почали хибно сприймати за аму свободу, не враховуючи, що повноцінна свобода потребує політичної стабільності, нституціоналізації, тривалого закріплення на рівні ментально-психологічних особливостей ароду.

2. За умов старого порядку зароджуються і набирають силу процеси етатизму через онцентрацію та централізацію політичної влади в руках держави. Авторитарна влада юставила під свій жорсткий контроль як громадянське суспільство, так і приватне життя ісіб. Ліквідація державою усіх посередницьких суспільно-політичних інститутів між собою та індівідом (місцевого самоврядування, партій, асоціацій, преси, опозиції) істотно змінює арактер відносин «людина–держава» у бік беззаперечного визнання пріоритету суспільного над приватним. Таким чином особа залишається один на один з величезним, неосяжним паратом примусу. Руйнування інститутів громадянського суспільства супроводжувалося атомізацією суспільства, аномією, ізоляцією людей один від одного.

3. Закритий характер політичного життя та державного управління супроводжувався епідконтрольністю влади, катастрофічним відчуженням народу від влади, політики, оціальною апатією.

4. Авторитарний режим старого порядку спричинив деформації масової та ндівідуальної свідомості. З одного боку, викликав появу політичного екстремізму у еволюції 1789 р, що виявилось у легітимації насилля, у політико-правовому нігілізмі, авіть цинізмі стосовно існуючих політичних реалій – суспільних інститутів, норм, цінностей, зневазі до традицій, усталеного порядку, намаганні форсувати суспільні процеси erez масове соціальне нетерпіння, тотально руйнувати старий порядок, не рахуючись з оживними втратами. З іншого боку, формувався етатистський тип свідомості, що полягає у ідмові від незалежності, самостійності, ініціативності та відповідальності за власну долю та добробут, бажання мати всесильну державу з централізованим урядом, наділеним еобгрунтовано широкими повноваженнями. Прагнення перекласти на державу вирішення овоїх особистих потреб і інтересів гальмувало розвиток активності, самостійності окремого індівіда – рис, на які спирається демократія, перешкоджало встановленню повноцінної вободи у суспільстві. За таких умов свобода для французів була менш жаданішою, ніж гарантована рівність.

Узагальнюючи А. де Токвіля, слід підкреслити, що авторитарний політичний режим старого порядку та Велика французька революція 1789–1793 рр. – вирішальні фактори формування французької політичної культури XVIII–XIX ст., яка виявилася ворожою цінностям свободи та демократії.

Підкреслюючи зростаючу роль інституту суспільної думки у світі політики та в умовах масової демократії, мислитель зосереджує свою увагу на наступних аспектах цієї вельми важливої для вивчення політичної свободи проблеми: 1) примусовий соціальний конформізм в демократичному суспільстві; 2) можливості маніпулювання масовою свідомістю.

Перехід від феодального до масового суспільства, який спостерігав та вивчав у першій половині XIX ст. А. де Токвіль, полягав у наступних суспільно-політичних, економічних, соціальних, культурних процесах: 1) становлення капіталізму, легітимація прагнень до матеріального добробуту, що сприяла розвитку підприємницької активності та ініціативи; 2) закріплення ліберально-демократичних принципів у державному механізмі (народний суверенітет, права і свободи громадян, поділ влад, парламентаризм, місцеве самоврядування, інститут опозиції). Але головне, що вперше народ визнаний як суб'єкт політики та інституціоналізоване народовладдя. В умовах масової демократії більшість стає впливовою силою як суспільного, так і духовного життя; 3) знищення станово-представницької ієрархії, традиційних ланцюгів (корпоративних, цехових, особистих), що накладалися на особу феодальним суспільством і формування суспільства «рівних можливостей». Узагальнюючи твори мислителя, підкреслимо його думку, що всі ці тенденції у сукупності об'єктивно сприяли процесам масовізації в усіх сферах суспільного життя і виявили нові джерела загроз свободі громадян. Як зазначав Г. Дж. Ласкі, А. де Токвіль всіяко підкреслював небезпеку влади мас, перемогу шлунку над розумом та серцем [24]. Філософ бажав по при все зберегти індивідуальність кожної людини від нав'язуваного їй егалітарними принципами нудної одноманітності, бюрократичного впровадження однаковості у суспільство, що у нетривалий термін здатне знищити людську гідність, захистити індивідуальну свободу, що була до того привілеєм меншості, від напору різношерстного натовпу, який спроможний знищити цю свободу, потребуючи конформізму всупереч розвитку окремої особистості. Саме цим пояснюється у творах А. де Токвіля пошук гарантій для збереження ліберального індивідуалізму в умовах розвитку корпоративістських та колективістських доктрин демократії та свободи.

Висвітлюючи проблему «масовізації» політики, А. де Токвіль здійснив безпосередній вплив на Г. Лебона «Психологія натовпу», У. Корнхаузера «Політика масового суспільства», Д. Рісмана та Н. Глейзера «Самотній натовп». Теорія мас отримала у літературі подальше наукове обґрунтування та вивчення. Г. Лебон, Х. Ортега-і-Гассет розглядали маси як натовп. Вчені Е. Фромм, Д. Рісман, Р. Міллс, Г. Маркузе вважали маси породженням демократії та рівності. Т. Блумер, Е. Шилз, Д. Мартиндейл – зазначали, що маси з'явилися у зв'язку з НТП, діяльністю ЗМІ та пропаганди.

Становлення масового суспільства Токвіль проникливо помітив та описав, вивчаючи політичне життя США. Філософ відзначив розпад у новий час традиційних соціальних зв'язків і породжену ним атомізацію соціума, кризу соціальної ідентифікації: «Кожний збагнув почуття більш палке та горде за свою свободу, однак особі стало більш складніше об'єднуватися з іншими для її захисту: вона не від кого не залежала, але і не могла більше ні на кого розраховувати» [25]. У духовній сфері ці процеси полягали в уніфікації, у зрівнюванні якостей, рис індивідів, втраті індивідуальності, загальній маргіналізації – за влучним виразом мислителя «індивід розчиняється у пересічній фізіономії маси» – у культурному нівелюванні, коли через рівні умови існування люди засвоюють однакові потреби, звички, смаки, ідеї [26]. «Крайнощі пом'якшуються та притишуються, все, що підвищувалося, стирається, поступаючись місцем пересічному» [27]. Описана Токвілем тенденція, яку пізніше Дж. С. Мілль назвав «колективною посередністю», як справедливо передбачив А. де Токвіль, формує людину «нового типу», яка може виявитися абсолютно нечутливою до ідеї свободи і яку Хосе Ортега-і-Гассет назвав «людиною маси», Г. Маркузе «одномірною людиною», Е. Фромм «маленьким гвинтиком машини», «добре нагодованим

та гарно одягненим автоматом» [28]. А. де Токвіль намагається висвітлити як і де виникає ця «одномірність» за умов демократії, що руйнує свободу? По-перше, вона виникає у сфері приватного життя індивідів. Токвіль виходив з двоїстої сутності людини, яка поєднує «бюргера» (приватну особу) та «громадянина» (суб'єкта публічності). Небезпечним є поглинання громадянина бюргером, неподільне владарювання у суспільстві приватного інтересу. Французький філософ вважав, що зведення інтересів, потреб і прагнень людини лише до потягу до матеріального добробуту здатно придушити в людині особистість, яка спроможна більш широко поглянути на життя, прагне розвивати свої духовні обдарування не менше, ніж вдовольняти матеріальні потреби. Розбити вузьке коло приватного буття, рутину буденності здатна лише сама людина, користуючись політичною свободою, приймаючи участь у суспільному житті. У Токвілевій концепції публічності як умови розширення природи людини та засіб збереження політичної свободи відбувається взаємопроникнення та взаємозбагачення ідеї індивідуалізму (маленького, ізольованого, самотнього «я» приватного життя) ідеєю індивідуальності (наповненої співбуттям з іншими вільного «я»). Другою причиною масовізації у творах Токвіля виступають глобальні процеси поширення демократії та рівності на всі сфери суспільного життя. Ці дві тенденції містять глибоке внутрішнє протиріччя: з одного боку, розкріпаючи індивіда від традиційних соціальних обмежень станового суспільства, вони в той самий час, з іншого боку створюють нові значно більш суворіші форми соціального контролю над особистістю, що прагнуть вже не просто до фізичного знищення індивіда, а й впливу на розум та душу, до перебудови цієї особистості у відповідності з новими абстрактними критеріями етичного та раціонального характеру, значно звужуючи рамки індивідуальної свободи людини. Мислитель обґрунтовує необхідність ліквідації не тільки зовнішнього, а й внутрішнього примусу як необхідної умови для забезпечення особистої свободи. Підкорення інтериоризованим авторитетам – анонімній владі у вигляді суспільної думки – ще один бік соціокультурного аналізу свободи у трактатах філософа. Вчений цілком справедливо відмітив тенденцію за умов демократії, за якою пропорційно зменшенню сили і впливу окремого індивіда на прийняття владнозначущих рішень збільшується роль громадської думки. Токвіль один з перших вказав на значення інституту суспільної думки в умовах демократії, чим істотно випередив своїх сучасників. Суспільна думка як політичний інститут проявила себе повною мірою лише у другій половині ХХ ст., як справедливо зазначає Б. А. Грушин, «перетворившись у постійно діючий, а головне, дієвий елемент життя сучасних держав, виступаючи поруч з класичними спільностями (групами) в якості відносно самостійного агента, активно приймаючи участь у соціальній та політичній боротьбі, в тому числі у процесі вироблення та прийняття відповідальних рішень практично на всіх рівнях соціального управління» [29]. Однак слід зауважити, що Токвіль обрав специфічний кут зору для розгляду цієї проблеми, вивчаючи громадську думку саме як знаряддя конформізації стосовно окремого індивіда. Мислитель вельми проникливо помітив, що громадська думка є потужним знаряддям обробки індивідуальної свідомості в необхідному руслі, насаджені потрібних ідей, норм, цінностей, емоційних уподобань і здатна звужити свободу індивідуального мислення, самостійного пошуку та вибору прийнятої системи цінностей та способу життя надто вузькими рамками певних стереотипів. За таких умов соціальний конформізм не спосіб адаптації особи до суспільства, ідентифікації себе в ньому для подальшої самореалізації, а навпаки, єдино можливий засіб вижити, причому навіть за рахунок нівелювання особистості. І хоча суспільна думка в умовах демократії, як правило, виразник інтересів більшості, вчений не

схильний надмірно довіряти їй. Масова свідомість здатна маніпулювати індивідуальною. Однак крім цього вона і сама постає об'єктом маніпуляцій з боку політичних лідерів, преси. Відбуватися це може як за умов демократії (цю ситуацію філософ розглянув у «Демократії в Америці»), так і авторитарного режиму (цей аспект проблеми був висвітлений у «Старому порядку та революції»). Найбільшу увагу аналізу маніпулювання масовою свідомістю А. де Токвіль приділив, вивчаючи авторитарний режим Франції напередодні Великої французької революції, у ході якої набули поширення соціальні міфи про ідеальний суспільний лад. Обробка масової свідомості була настільки сильною, що поруч з «реальним суспільством, яке було ще традиційним, заплутаним та невпорядкованим, де закони залишалися строкатими та суперечливими, звання різко розмежованими, стани сталими, а привілеї нерівно-мірними, мало-помалу створювалося в уяві суспільство, де все здавалося простим, однорідним, справедливим, розумним. Уява натовпу поступово відволікалася від першого та звернулася до другого. Люди перестали цікавитися дійсністю, щоб мріяти про те, що могло б бути, і стали жити подумки у цьому ідеальному суспільстві, створеному письменниками» [30]. Токвіль особливо наголосив на схильності мас до простих, одномірних рішень у політиці. Саме це зробило популярними загальні теорії суспільного переустрою, які базувалися на «закінчених системах законодавства», «старанній симетрії в законах», на зневазі до існуючих інститутів влади, політичних норм, цінностей, традицій і натомість «любов до усього оригінального», «дотепного», «нового в установах».

Узагальнюючи питання соціокультурного розгляду свободи у творах Токвіля, слід підкреслити, що мислитель вивчав як конструктивні, так і деструктивні аспекти впливу на політику та функціонування свободи ментально-психологічних особливостей народу, політичної культури, інституту громадської думки в умовах демократії. Подібний підхід вченого створює найбільш повне уявлення про культурологічний вимір суспільного життя.

Використана література:

1. Арон Р. Алексис де Токвиль // Этапы развития социологической мысли: Пер. с франц. – М.: Изд. Группа «Прогресс» «Универс», 1993. – С. 233, 237.
2. Веллмер А. Модели свободы в современном мире // Социо-логос. Социология. Антропология. Метафизика. Вып. 1. Общество и сферы смысла. Сост. и общая редакция В.В. Винокурова и А.Ф. Филиппова. – М.: Наука, 1991. – С. 21, 23.
3. Даль Р. Враждебно ли равенство свободе? Аргументация Токвиля // Введение в экономическую демократию: Пер. с англ. – М.: Наука, 1991. – С. 31, 42.
4. Ласки Г. Дж. Предисловие // Токвиль А. де. Демократия в Америке: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – С. 9.
5. Маккарти Ю. Вновь посетив Америку ...: Спустя 150 лет после путешествия А. де Токвиля: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1981. – С. 81–104.
6. Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Мудрість і прогностична сила політичних аксіом Алексіса Токвіля: «Демократію забезпечує насамперед морально-інтелектуальний устрій народу, а вже потім – законодавство» // Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К.: Основи, 1998. – С. 258.
7. Шаблинский И.Г. О некоторых аспектах соотношения политической доктрины А. де Токвиля и традиционализма // История политической мысли и современность / Ред. кол. Д.А. Керимов (гл. ред.). – М.: Наука, 1988. – С. 118.
8. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – С. 22.
9. Там само. – С. 33.
10. Там само. – С. 233.
11. Там само. – С. 220.
12. Баталов Э.Я. Политическая культура современного американского общества. – М.: Наука, 1990. – С. 132.
13. Харц Л. Либеральная традиция в Америке: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – С. 89.
14. Воспоминания Алексиса Токвиля: Пер с франц. – М.: Изд. К.Т.Солдатенкова, 1893. – С. 77.

15. Токвиль Алексіс де. Старый порядок и революция: Пер. с франц. – М.: Изд во И. Баландина, 1905. – С. 231–232.
16. Токвиль Алексіс де. Демократия в Америке: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – С. 153.
17. Баталов Э.Я. Вказ. праця. – С. 152.
18. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабільность демократии // Полис. – 1992. – №4. – С. 123.
19. Там само. – С. 125.
20. Токвиль Алексіс де. Демократия в Америке: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – С. 223.
21. Баталов Э.Я. Вказ. праця. – С. 232.
22. Фридман М. О свободе: Пер. с англ. – Минск: Полифакт-Референдум, 1990. – С. 76.
23. Токвиль Алексіс де. Демократия в Америке: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – С. 161–162, 166.
24. Ласки Г. Дж. Вказ. праця. – С. 21.
25. Tocqueville A de. Etudes economiques politiques et litteraires // de Tocqueville. Oeuvres completes d'A de Tocqueville le publiees par madame de Tocqueville. Vol. IX. Paris, 1866. – P. 13.
26. Токвиль Алексіс де. Демократия в Америке: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – С. 502, 463.
27. Там само. – С. 504.
28. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – С. 9.
29. Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. – М.: Политиздат, 1897. – С. 163.
30. Токвиль Алексіс де. Старый порядок и революция: Пер. с франц. – М.: Изд-во И.Баландина, 1905. – С. 165–166.